

СПЕЦИФИКА И ОСОБЕНОСТИ НА ПОЛИТИКО-ГЕОГРАФСКОТО И КУЛТУРНО-ГЕОГРАФСКОТО ПРОСТРАНСТВО НА БАЛКАНСКИТЕ СТРАНИ

Стефан Карастоянов, Николай Попов

Всеки географски обект притежава свое пространство. То включва различни по обхват и съдържание територии (региони или държави) и се характеризира със специфични природо-екологични, социално-икономически и културно-политически особености. *Географското пространство* в най-общ план може да се приеме като философска концептуална и системна категория, която придава географски характер на общественото развитие и представлява обективна и всеобща форма на съществуване на географските обекти в пределите на глобалната геосфера. Съвкупността на геообектите, разположени на земната повърхност и развиващи се във времето, съставляват същността на географското пространство. Според Колев (2008) географското пространство представлява общ, глобален континуално разпространен ресурс, субективно разделен между отделните държави.

Държавата, като относително неподвижна и завършена пространствена форма, представлява географски обект. Тя се намира в определено положение на земната повърхност и по отношение на другите обекти, с които е във взаимодействие. Всяка държава притежава собствено географско пространство, което се образува от собственото ѝ физическо пространство и ареала, в рамките на който се проявява нейното взаимодействие. В резултат от това държавата формира своето геопространство, чийто обхват надхвърля собствената ѝ територия, ограничена от държавните граници, и въздейства върху значително по-голямо пространство. Обхватът му зависи както от собствените количествени параметри (територия и акватория, население, икономическа мощ, интензивност на международните връзки и др.), така и от възможностите на съседните ѝ страни. В този смисъл, особено значение има съседството от първи ранг, тъй като непосредствените съседни държави чрез своите геополитически пространства ограничават или разширяват ареала на въздействие на тази държава.

В един *географски регион* обикновено съседстват няколко държави с различни територии, население и степен на икономическо развитие, а следователно и с различни геопространства. Те си влияят взаимно, като същевременно образуват еднакво съвкупно географско пространство, чието въздействие над-

хвърля „физическите“ рамки на конкретния регион. Промените в геопропространственото въздействие на отделните държави се отразяват най-пряко върху положението на региона, в който се намират. Наред с това върху съвременното геополитическо положение на региона влияние оказват близките и далечните геополитически центрове. Възникването или решаването на определено спорни въпроси (териториални, етнически, политически или икономически) между съседните държави е най-прякото отражение на измененията, които настъпват в геополитическото положение. Конкретната оценка, която съседните държави правят от икономическа, политическа и военно-стратегическа гледна точка на своите граници, е свързана със стремежа им чрез размера на държавната си територия, нейната форма и брой на населението да отредят за себе си по-значимо място в глобалното и регионалното геопропространство.

Както е известно, **географията** е едновременно природна и обществена наука, поради което тя заема уникално място в системата на науките. *Съвременната география* е комплексна наука, защото изучава разнородни закономерности и включва в себе си взаимосвързаните системи на природата и обществото и техните конкретни пространствено-регионални различия. Синтезът на географските знания осигурява целостта на географията като фундаментална наука (К а р а с т о я н о в, П е т р о в, 2005). Географията едновременно възниква като природна и обществена наука. Съвсем естествено е в този смисъл да бъде отделен и обществен блок географски науки. Основен обект на изследване на *обществените географски науки* е пространствената организация на обществото, която представлява качествено ново социално-икономическо образование, разглеждано едновременно и като процес, и като явление. Понятието „пространствена организация на обществото“ е значително по-широкообхватно от термина „териториална структура на обществото“. В самото понятие пространствена организация на обществото категорично се включва и политико-географското пространство, което представлява специфична категория, разработена от руските географи А к с е н о в (1990) и К а л е д и н (1996).

В структурата на обществените географски науки важно място заемат политическата и културната география. Известно е, че *политическата география* представлява наука за взаимодействието между политическите процеси и географското пространство. Според руския географ К о л о с о в (1988) политическата география е особена географска наука в рамките на социално-икономическата география, изучаваща пространствената организация на политическия живот на обществото. В своя по-късна разработка авторът уточнява, че политическата география се занимава с изследване на взаимодействието на интегралното геопропространство на политическата сфера (К о л о с о в, М и р о н е н к о, 2005). Колосов счита, че обект на политическата география са териториално-политическите системи в тяхното взаимодействие една с друга и с географското пространство. *Културната география* се занимава с осмислянето на географската среда от културна гледна точка и е свързана с хуманитарни науки като културология, философия и литература. Съществено значение в културно-географските изследвания придобиват важни общонаучни категории като култура, цивилизация и общество. Взаимното влияние между географията и културата дава възможност за възприемане на пространството като специфичен *културен ландшафт*, който моделира материалния и духовния живот на обществата и

променя характера на политическите процеси. Характерно явление, конкретно за френския посибилизъм, е интерпретирането на културата като основен геополитически фактор. Типични представители на тази географска традиция са Фернан Бродел, Пол Видал дьо ла Блаш, Албер Деманжон и др.

Важно влияние върху развитието на френската политическа и културна география оказва Жан Готман. Той разглежда териториалното единство на държавите като интегриращо съобщество от региони, консолидирани от териториално-политическа система и възприема политическата раздробеност на света като резултат от два фактора, единият от които нарича движение (circulation), а другият – иконография (iconographie)¹. Факторът движение провокира нестабилността на държавите и техните граници, като прави политическите граници подвижни, а отношенията между териториите – неустойчиви и изменящи се. Иконографията е консервативен фактор, който подпомага консолидацията на системата. Тя е свързана с държавните символи и идеология, които установяват стабилен ред и правят държавната територия устойчива, а границите на държавата – общопризнати (цит. по Т у р о в с к и й, 2006). В резултат на взаимодействието между тези два фактора в определен исторически момент в света се формира система от държави с територии и граници.

Готман формулира и своя концепция за т.нар. „културна иконография“, която може успешно да се противопостави на концепцията за сблъсък между цивилизациите. В този смисъл, тя представлява опит за управление на геополитическите процеси и рисковете при сблъсък на различни идентичности. Културната иконография на определено пространство се оформя под влиянието на националната, културната, религиозната и социалната му история и е свързана с *политическата регионализация на пространството*. Като изхожда от позицията, че политическото единство или разединение намира своите корени в сферата на духа и самосъзнанието, G o t t m a n n (1952) употребява термина „психоматика на територията“. Също така той смята, че обреченост или неразрешими конфликти в която и да е част на света, включително и на Балканите, не може да съществуват. Авторът отбелязва още, че културната иконография е съставена от три основни елемента: религиозни особености, политическа история и социална организация. Според него културната иконография обединява политиката и културата в една обща система и определя водещата роля на *културно-цивилизационния фактор* за развитието на съвременния свят.

На основата на взаимодействието между политическата и културната география възниква *цивилизационната геополитика*, която представлява актуално и модерно направление в съвременната геополитика. Същността на цивилизационния подход се състои в разбирането, че не съществуват еднакви за всички общества, държави и пространства закономерности в развитието. Цивилизационната парадигма в геополитиката възприема пространството комплексно (географско, историческо, политическо, икономическо, социално, културно) и е в основата на *цивилизационното географско райониране*. По този начин гео-

---

¹ Иконографията (iconographie) – представлява система от символи, използвани в иконописа, както и метод в изкуствознанието за изследване на произведенията на изкуството чрез описание, тълкуване на символите и др.

графското пространство се превръща в категория, в която важно значение има понятието „система“. Всяка една *цивилизационна система* представлява пространствен комплекс, в който се осъществяват сложни исторически, политически и културни връзки. Самото понятие „цивилизация“ е сред най-важните термини на Просвещението, като най-напред намира място в произведенията на Ф. Гизо „История на цивилизацията на Франция“ (1830) и Х. Т. Бокъл „История на цивилизацията в Англия“ (1857–1861).

Общоприето е да се счита, че цивилизацията (културата) включва три подсистеми: материална култура, духовна култура и обществени институции. Всяка една от тези три подсистеми има голямо самостоятелно значение, но същевременно те са свързани в единно цяло. На първото пространствено равнище за цялото световно пространство и човешко общество се различават земните цивилизации. Като второ равнище може да се отдели цивилизацията на големите макрорегиони. Цивилизацията на национално ниво е най-малката таксономична единица на земната цивилизация.

Най-съществените елементи на цивилизацията (географско пространство, етническо самосъзнание, социална организация, топоними, религия, материална култура, развито стопанство, търговия, крепости и градове, календар и хронология, държавност, армия, писменост, образование, култура) намираме в хилядолетната българска история, в културното наследство и археологическите следи, оставени от нашите предци в земите на Евразия. Това дава основание на Т о й н б и (2001) да отбележи, че съществуват общо двадесет и една човешки цивилизации, една от които е **българската цивилизация**. Повечето от тези цивилизации са изчезнали, а други продължават своето развитие в нови измерения. Съвременната българска държава е пряк наследник на древнобългарската цивилизация, чието културно влияние обхваща значително пространство на Балканите. Без преувеличение можем да отбележим, че българите са най-големият народ в района на Балканите и Дунавския басейн. Приблизителният обхват на българското етническо пространство е към 400 хил. km² – от Черно море до Охрид и Драч и от Карпатите до Егейско море.

Цивилизационният подход, разбиран в качеството му на сложна комплексна и системна категория, е приложен за пръв път в книгата „Россия и Европа“ (1871) на забележителния руски политикогеограф, историк и философ Д а н и л е в с к и й. Той е първият учен, който използва **цивилизационния анализ** в геополитиката и създава концепцията за **културно-историческите типове** или цивилизации, които представляват съвкупност от народи, обладаващи езикова, териториална, нравствено-психологическа, културна и политическа общност. Данилевский счита, че основната роля във формирането на цивилизационната идентичност принадлежи на **религиозния фактор**, а **цивилизационната парадигма** възприема като геополитически метод. Според него в основата на всяка цивилизация стои изходна духовна предпоставка, някаква идея, около която се обособяват духовните системи. Данилевский формулира пет главни закона за развитието на цивилизациите, които в голяма степен обясняват техните основни геополитически закономерности.

1. Всички народи, говорещи на един език или принадлежащи към една лингвистична група, могат да станат самобитни културно-исторически типове, ако духовно са способни за историческо развитие;

2. Задължително условие за развитие на цивилизациите е политическата независимост;

3. Цивилизацията от един културно-исторически тип не може да се предава на народите от друг тип. Възможно е само взаимното влияние помежду им;

4. Цивилизацията достига своя пълен разцвет само в случай, че нейният етногеографски материал е разнообразен;

5. Всеки културно-исторически тип преминава през определени степени или „фази на еволюцията“ по аналогия с жизнения цикъл на растенията, животните и човека – цивилизациите и народите се раждат, достигат различни степени на развитие, стареят, грохват и умират.

Данилевский смята, че цивилизацията е жив организъм, възникващ и развиващ се в пространството, който се подчинява на няколко закона. За него е особено важно, че в света не може да има обособени, привилегирани културно-исторически типове, доколкото нито една цивилизация не може да създаде „окончателна“, универсална форма на обществено устройство. Според Данилевский политическата раздробеност в средата на един и същи исторически тип има вредна страна, състояща се в това, че неговата политическа сила намалява, а с това и възможностите за успешно противопоставяне на външното насилие.

Идеите на Данилевский оказват огромно влияние върху класическите теории на **Освалд Шпенглер**, **Арнолд Тойнби**, **Фернан Бродел**, **Кенет Кларк** и **Самюел Хънтингтън**, които изграждат основите на цивилизационния научен подход.

Балканските страни представляват уникално по своите характеристики географско пространство, което се отличава с редица специфични политико-пространствени и културно-исторически особености. Несъмнено в условията на динамични социално-икономически промени и прекрояване на културно-политическото пространство, съизмерими единствено с тези в края на Първата и Втората световна война, се чувства силната необходимост от политико-географски и културно-географски изследвания. Подобна необходимост е твърде осезаема за страните от Балканския регион. Спецификата и особеностите на културно-политическите процеси, протичащи в региона, част от който е и нашата страна, демонстрира в най-голяма степен ролята и значението на географския (пространствения) фактор.

В териториалните рамки на балканските страни се включва не само **Балканския полуостров**, разглеждан като природо-географска единица, но и държавните територии на Турция, Румъния и остров Кипър. По-широкият географски обхват и конкретната регионално-политическа тематика на статията ни дават възможност за по-правилно от научна гледна точка анализиране, систематизиране и обобщаване на сложните социо-културни и геополитически процеси, с които се отличава съвременното балканско цивилизационно-географско пространство.

Дефинирането на пространствения обхват на балканските страни определено трябва да се разглежда под съвкупното влияние на политико-географските и културно-историческите фактори. В този смисъл, балканските страни представляват особено географско съчетание, обединяващо народи и държави с различни социално-икономически и културно-политически параметри. Геоморфоложките, топографските и морфо-хидрографските условия на региона,

и по-специално преобладаващо планинския му характер, са главна причина за неговата политическа и етно-културна нееднородност. Именно поради това е необходимо да обърнем внимание на най-важните историко-географски, културни и политически фактори, довели по думите на Б а т а к л е в (1940), до „*безподобна политическа раздробеност*“. Същият автор определя два основни географски фактора: кръстопътното географско положение, конкретно на Балканския полуостров, благоприятстващо движенията в него и интензивността на взаимоотношенията със съседните региони, както и „*земеновърхната разпокъсаност на полуострова, което позволява обособяването на по-малки или по-големи организации – народи и държави*“.

Балканските страни обхващат Югоизточна Европа и крайните югозападни, заети от Турция, части на азиатския континент. Върху политическата карта на региона можем да видим очертанията на общо тринадесет независими държави, към които с известна условност причисляваме и Косово. Сред тях с най-голям териториален потенциал се отличават Турция и Румъния, а най-малка по площ е кипърската държава. Всъщност и трите страни не са типично балкански. Европейска Турция (Одринска Тракия) и румънските земи, разположени на юг от река Дунав, заемат съответно 3 % и 15 % от държавните им територии. Заради близостта на Кипър до азиатския бряг на Средиземно море трудно можем да приемем островната държава не само за балкански, но и за европейски политико-географски субект.

Принадлежността на Турция към **балканското геопространство** е обект на оживени дискусии в областта на геополитиката и международното право – все пак това е една ислямска страна, която засега остава встрани от основните интеграционни процеси на Стария континент. Турция обаче заема стратегическо географско положение и е важна предпоставка за осъществяването на активни търговско-икономически и културно-политически взаимоотношения със страните от Арабо-ислямския свят и по-специално с тези от Близкия изток (Машрик), а също и с кавказките републики, които са част от евразийското (постсъветското) пространство.

Транспортногеографското положение на балканските страни може да бъде дефинирано като кръстопътно, а това в голяма степен повишава оценката на неговата геоикономическа и геополитическа значимост. През територията на региона преминават много важни пътища и транспортни коридори, свързващи гъсто населените, урбанизирани и индустриализирани райони на Западна, Централна и Балтийско-Скандинавска Европа с богатите на петрол близоизточни държави. От друга страна, широкият средиземноморски достъп е отлична предпоставка за осъществяването на активни търговски връзки с пазарите на арабска Африка (Магреб).

Политическото географско пространство на балканските страни обхваща площ от 1 556 хил. km². Регионът граничи с редица европейски и азиатски страни. Върху неговата разнообразна като география и климат територия съжителстват много народности с различен етнически произход, културна и езикова принадлежност. Ядрото на региона е заето от Балканския полуостров, като неговите физикогеографски граници оформят територия, равняваща се на 505 500 km², от които 4,2 % са острови. Това означава, че Балканският полуостров заема едва 1/3 от площта на балканското политико-географско пространство, а конкретно

държавната територия на Турция (781 хил. km²) се разполага върху повече от половината площ на региона.

На север регионът на балканските страни граничи с Украйна, Молдова (Молдавия)², Унгария, Австрия и Италия, а на изток и югоизток – с Грузия, Армения, Нахичеванската автономна република (част от държавната територия на Азърбейджан), Иран, Ирак и Сирия. Във връзка с това можем да определим геополитическото положение на балканските държави като **преходно и стратегическо**.

Балканското геопространство притежава **широк морски излаз** и включва голям брой острови и архипелази, повечето от които принадлежат на Гърция и Хърватия (Хърватско). В някои райони и по-специално по далматинския хърватски бряг, по гръцкото и егейското крайбрежие на Турция бреговата линия е силно нарязана и разчленена, което е добра предпоставка за изграждането на морско-пристанищна инфраструктура. Най-големи сред балканските **острови** са Кипър, Крит и Евбея, които се характеризират с южното си географско положение спрямо Балканите. На запад регионът достига до Адриатическо и Йонийско море, а на юг – до Егейско море. Между **протоците Босфора и Дарданели**, които се отличават с висока геостратегическа стойност, е образувано малкото по площ Мраморно море. На изток Балканският регион опира до Черноморския басейн. Важно търговско-икономическо значение за региона има средното и долното течение на р. Дунав, посредством която балканските страни се свързват с останалите дунавски държави. Всичко тези териториални особености определят исторически обособилата се връзка на Балканския регион със **средиземноморското, черноморското, дунавското, постсъветското и арабо-мюсюлманското** икономическо, политическо и културно **пространство**.

Балканските страни са кръстопътна територия – както в природногеографско, така и в културно-политическо отношение регионът, който те заемат, представлява преходна област между Европа и Азия. Това особено географско качество, тази **кръстопътна преходност**, намира израз във **вътрешнорегионалното устройство** на Балканите.

Под влияние на **геоморфоложкия фактор**, по речните долините на Морава и Вардар Балканският полуостров се разделя на две части: източна и западна. Географското положение на тези два дяла придава различна тежест на тяхното геополитическо развитие и културно-цивилизационно значение. Западният дял е ограничен на север чрез долините на реките Соча, Идрия, Сора и Сава, както и от средното течение на р. Дунав, които го свързват с Централна Европа и Италийския полуостров. На запад, юг и изток **Западните Балкани** са оградени от морета с множество удобни за пристанища заливи. Голямо стопанско значение има каналът, прокопан през Коринтския провлак, свързващ Сароническия залив от Егейско море с дълбоко врязаните Коринтски и Патраски залив на Йонийско море. По този начин Коринтският канал съкращава транспортните комуникации между Егейско и Йонийско море. Освен това западната част на Балканския полуостров е заета от успоредно разположените на адриатическия бряг Динарска планинска система и Албански планини, както и от тяхното

---

² Предвид някои историко-географски и етнокултурни особености, Молдавия условно може да бъде причислена към балканските държави.

южно продължение – гръцките планини (хелиниди). За разлика от северозападно-югоизточното простиране на първите две планински групи, хелинидите имат почти меридионална посока. Тези относително високи планински масиви силно затрудняват транспортно-съобщителните връзки и движението в западна и източна посока.

Източната част на Балканския полуостров е по-малка като териториален обхват и е по-ниска. Тя се огражда от долното течение на р. Дунав, Черно, Мраморно и Егейско море, както и включените между тях протоци Босфора и Дарданелите. В пределите му влизат част от Долнодунавската равнина и цялата Тракийска низина, които определят широката отвореност на север и югоизток. Планините тук са с преобладаващо северозападно-югоизточно простиране и са прорязани от редица речни проломи с основно меридионална посока. Това географско устройство на източния дял на полуострова го прави значително по-удобен за комуникативни движения и с по-добра транспортногеографска достъпност. Непосредственото му съседство с Мала Азия при Протоците, с Източна и Средна Европа през Дунав повишават значението на неговото политико-географско положение. Най-важната особеност, влияеща върху политическата съдба на **Източните Балкани**, отразява факта, че те се явяват задземието (хинтерланда) на Босфора и Дарданелите.

Различната „**геополитическа тежест**“ на двете физикогеографски области се съпътства и с **пъстра етническа и народностна картина**. Б а т а к л и е в (1940) най-общо описва Балканския полуостров като състоящ се от две части: северна – със славянско население, и южна, която е гръцка. Авторът изрично подчертава голямото расово, етническо и религиозно разнообразие, което се дължи на кръстопътното положение и географската структура на полуострова, благоприятстваща движенията и разселванията. В източния дял преобладават българите, но има и значителна група турци. В западните части освен сърби, хървати, словенци има и огромен брой абланци, докато на юг преобладават гърците.

Балканските страни се отличават със специфично **културно-географско положение**, тъй като се намира в рамките на две основни **цивилизационни пространства** с коренно противоположно съдържание: от една страна, предимно католическа Централна Европа и православна Югоизточна Европа, а от друга – ислямска Афразия. Това е важна причина за обяснението на факта, че балканските страни представляват истинска мозайка от етноси, езици и религии.

В **етнолингвистично отношение** южният клон на славянския етнос, чийто език се отнася към славянската група на Индо-европейското семейство, преобладава в Сърбия, Хърватия, Словения, България, Босна (боснашите са ислямизирани славяни) и Македония. Румънците са наследници на древните даки и се отнасят към романската група на същото лингвистично семейство, докато албанците и гърците съставляват самостоятелни езикови групи. Турците принадлежат към тюркската езикова група от Алтайското семейство.

В по-голямата си част, подобно на кюрдите, обитаващи източните турски територии на границата с Иран и Ирак, турците се отнасят към сунитското течение на ислямската религия. Сунитският ислям е характерен също за по-голямата част от населението на Албания и Косово, около половината от жителите на Босна и Херцеговина (боснашите и хърватите мюсюлмани) и за българските

турци по нашите земи. В географското ядро на Балканския регион, на едноименния полуостров, християнството е доминираща религия, като източното православие се изповядва в България, Гърция, Сърбия и сред сръбското население в Босна (босненските сърби), Черна гора, Румъния и Македония, а католицизма – в Хърватия, Словения и сред унгарското малцинство в Сърбия, локализирано основно в автономния регион Войводина.

Културно-историческото развитие на балканските страни е изключително сложно и противоречиво. Първоначално Балканите и прилежащите им острови са населени с гръцки, тракийски и илирийски племена и следователно те са важна част от историята на **античния елинистичен свят**. Впоследствие на полуострова и по Малоазиатския бряг се обособяват отделни римски провинции. След разделянето на **Римската империя**, границата между Западната и Източната империя е прокарана през територията на балканските земи, по-голямата част от които влиза в пределите на **Византия**. Междувременно по хърватското крайбрежие и сред гръцките острови свои колонии създава Венецианската република. Постепенно повечето балкански народи възприемат православния модел на християнството, докато други (хървати, словенци) се ориентират към римо-католическата Църква. Нов етап в развитието на региона започва по време на османските нашествия, когато част от балканското население (главно албанците и боснашитите) е ислямизирано. Западното разположение на Словения и Хърватия и доминирането на католицизма в тях определят приобщаването им към Хабсбургската империя, а по-късно и към Австро-Унгария.

Политическата карта на балканското пространство започва своето формиране след разпадането на **Османската и Австро-Унгарската** дуалистична **империя** в края на XIX и началото на XX в. Федералният принцип на устройство определя създаването на Югославия, в която политическото върховенство е поверено на сръбския етнически елемент. Нейното разпадане в началото на 90-те години на миналия век и последвалата кръвопролитна война се оказаха ясни доказателства за изкуствения характер на това държавно образувание.

В епохата на **глобално геополитическо противостоене** повечето балкански страни и народи попадат в сферата на съветското културно-идеологическо, икономическо и политическо влияние. Извън нея остават източносредиземноморските държави Гърция, Турция и Кипър. Гръцките правителства се опитват да водят прозападна политика, следвайки модела на либералната демокрация и пазарната икономика, докато Турция при Ататюрк се реформира и превръща в държава от светски тип, което постепенно я откъсва от консервативния мюсюлмански свят³. На свой ред Югославия, чиято политика е направлявана от Йосип Броз Тито, и особено Албания, при дългото управление на Енвер Ходжа, възприемат комунизма като основен белег на общественоекономическото си развитие, но същевременно запазват относителен неутралитет спрямо Москва. На север, предвид етнокултурните особености на населението в Румъния, румънският диктатор Николае Чаушеску осъществява специфичен вид националкомунизъм. Сред попадналите в съветската зона на влияние балкански държа-

---

³ Във връзка с това през 1981 г. Гърция става първата балканска страна-членка на ЕС (тогава Европейска общност).

ви, главно във връзка с някои исторически и географски фактори, най-близка до съветска Русия остава политиката на нашата страна.

Сегашните балкански държави стават независими от имперските сили, в чийто пространствен обхват попадат националните им територии, през XIX и началото на XX в., но **политическата карта на Балканския регион** продължава да се формира и днес. Възникването на модерните държави на Балканите, тяхното териториално формиране и изграждане започва с освободителните войни на балканските народи. Много характерна особеност и отличителна черта е тази, че процесът на национално освобождаване, териториално обособяване и етническо идентифициране все още не е завършил – той продължава и след това, дори и сега. Класически примери в това отношение днес са Черна гора, Косово, в по-малка степен Кипър и Войводина. Тук можем да добавим и геополитическите проблеми на Република Македония с нейните съседи, особено с Гърция и България относно границите, историята, културата и етническото самосъзнание, както и актуалния кюрдски въпрос в Турция и др. Причините за подобни етнокултурни и междудържавни проблеми са многобройни и се коренят както в политико-географското устройство на Балканите, така и в стремежа на т. нар. „**Велики сили**“ да поделят световното пространство на зони (сфери) на политико-икономическо влияние, които да бъдат грижливо охранявани, така както и собствените им граници.

Кръстопътното географско положение на балканските страни ги превръща в своеобразен фокус за интересите на близки и далечни **геополитически общности**. Тяхната роля на Балканите нараства значително след XVIII в., когато разпадащата се Османска империя представлява благодатно поле за пространствено разширение и увеличаване на политическия и икономическия обхват. Има и друг важен факт, който определя общоевропейския интерес към Балканите през XIX и XX в. След издигането на доктрината на Монро (известна като „Америка за американците“), европейските държави започват да търсят нови колониални придобивки в райони, където съпротивата на местното население е най-слаба. Такива именно са османските владения в района на Източното Средиземноморие (Леванта), или неговата хинтерландова зона – Балканския полуостров, Близкия изток и Североизточна Африка.

Етнополитическите особености на Балканите определят сложния характер на системата от пространствени междудържавни и междурегионални взаимоотношения. Върху тяхното формиране и проявление обаче решаващо е не толкова въздействието на балканските страни и народи, колкото това на Великите сили – Великобритания, Русия, Франция и Германия. Те утвърждават в европейския политически живот принципи и модели, които оформят обществено-политическата история на Европа през XIX и XX в.

Протоците се оказват от първостепенна геостратегическа важност за значителната регионална сила, каквато е **Русия**, постоянно търсеща главните пътища в Световния океан чрез излаз към топли, незамръзващи и отворени морета. От своя страна **Великобритания**, построила най-мощната морска и колониална империя в света, винаги се е стремяла да ограничи руския достъп до Средиземноморието и по този начин да предотврати възникването на нова морска сила в района. Бъдещият икономически хегемон в Европа – **Германия**, значително по-късно от другите „Велики сили“ достига до държавно-политическа

стабилност, но също оценява по достойнство геополитическото положение на Балканите като стратегически район за разпространение на влиянието ѝ към Близкия и Средния изток, още повече, че федералната република е “затворена“ от британския флот в Северно и Балтийско море. Така нарастването на политическото ѝ влияние към Югоизточна Европа, т.е. провеждането на т. нар. „източна политика“, се явява практичен начин за териториално разрастване и търговско-икономическо присъствие⁴. Важна роля в този процес играят и добрите възможности за развитие на транспортните връзки (речни и сухоземни) с Балканския полуостров. Значението на Балканския регион като кръстопътно средище и „трамплин“ за разширяване на териториалния обхват, икономическото и политическото влияние е активно използвано също от **Италия** (например окупирането на Албания и гръцките Додеканези) и **Франция**.

Принципите на равновесието, легитимизма, колективната воля и правото на намеса на Великите сили във вътрешнополитическия живот на други държави са резултат от историческото, политическото и икономическото развитие на света и са пряк отговор на промените, настъпили през XVII и XVIII в. Тяхното приложение гарантира на всяка велика държава запазване на достигнатите вече позиции (териториални и политически), като същевременно се ограничава възможността някоя от тях да поеме ролята на световен лидер. По този начин, осигурявайки си пътя за политическо влияние, за пряка и косвена намеса във вътрешния политически живот на считаните за второстепенни държави, Великите сили формират и поддържат определено статукво, един световен ред, в който тяхната воля и интереси са водещи. Подобни принципи поставят началото на противопоставянето между стремежа на различните нации и народи да изградят държавната си независимост по избран от тях самите начин и желанието на Великите сили да поддържат постигнатото статукво. Тази политика намира продължение в решенията на Ялтенската конференция, според които страните, определени за зони на влияние, се превръщат фактически в политически придатък и тяхното обществено развитие се обуславя от волята на тази велика сила, в чиято сфера на влияние са попаднали те. Всички опити за промяна са парирани и бързо ликвидирани; достатъчно е да си припомним Унгария и Чехословакия. Разбира се, в света стават промени – изменят се броят и съставът на „великите държави“ и се променят насоките на тяхната политика, но същността на принципите се запазва с всички произтичащи от това позитивни и негативни последици.

Като цяло, преходното географско положение на балканските земи оказва съществено влияние върху историко-политическото и икономическото развитие на страните от региона. **Балканският национализъм** през XIX в., свързан с възраждането на балканските народи под турско владичество и последвалото формиране на съвременните държави, води до скъсването на стопанските и културните връзки с Османската империя, както и до пълното отваряне на Балканите за европейското икономическо и културно-политическо влияние. Това има

---

⁴ Основният геостратегически и политико-идеологически постулат на немската геополитика е известен под наименованието „Drang nach Osten“, или буквално „натиск на изток“.

пряко значение най-вече за Германия, Прусия и Австрия, които откриват едно ново и неподозирано поле за разширяване на търговско-икономическото и културното си влияние. По тези земи обаче други две велики сили, Великобритания и Франция, вече имат трайно стопанско присъствие и военно-политически интереси и въпреки ограниченията на географския фактор, т.е. тяхната по-голяма отдалеченост от Балканите, те се стремят да не допуснат възникването на каквато и да е заплаха за хегемонията им в Средиземно море. Третият геополитически център – Русия, който оказва значително въздействие върху политико-географското развитие на Балканския полуостров, се възползва по най-добър начин от преимуществата на своето географско положение. То се отличава с удобни транспортни връзки по р. Дунав и Черно море, широка отвореност за движенията от север, както и етнорелигиозна близост с балканските народи. Всички тези фактори, взети заедно, са благоприятствали и обусловили в исторически план начините за въздействие (политическо, военно, стопанско) и съответно трайните руски интереси в региона.

Сблъсъкът на **разнопосочни геополитически въздействия** върху един относително неголям като територия регион, каквито са Балканите, го е лишило до голяма степен от възможността самият той да се превърне в значителен **геополитически център**. Очевидната етническа, историко-географска и държавна раздробеност на Балканите, съчетана и обвързана със сложната политико-пространствена обстановка, има като краен и видим резултат общата политическа слабост на региона и на полуострова в частност. Както справедливо отбелязва Б а т а к л и е в (1940) *„навсякъде царуват противоречиви интереси и предразсъдъци, пред които немят общите интереси – тези срещу външните противници“*. И не само това – балканските страни остават слабо развити икономически и са относително бедни на природни ресурси, което не само че не им дава възможност да разширят своето въздействие, но и ги поставя в зависимо положение от заобикалящите ги държави с техните политически съюзи и обединения. Икономическата зависимост от своя страна е свързана и с конкретна политическа подчиненост, което е превръщало балканските държави в „проводници“ на въздействието на едни или други геополитически центрове. И ако е вярно е, че в резултат от Първата световна война османското наследство е поделено между държавите от полуострова и е постигнато някакво статукво, то все пак е в резултат от пряката намеса на външните геополитически сили, което естествено отговаря на техните собствени интереси. Факт е, че при първото по-значително разместване на геополитическите пластове през 30-те години на ХХ в., балканското статукво бързо е нарушено с анексията на Албания от Италия и разпадането на кралство Югославия на две части – Сърбия и Хърватия.

Подобни особености на балканските страни са причина за неговото специфично историческо, политическо и културно развитие, което от своя страна се отличава с противоречивост в интересите и целите между отделните държави, а това води до непрекъснато взаимно противопоставяне, нерядко прерастващо и във военни конфликти. **Културно-политическата раздробеност** на Балканите е решаващият фактор, който определя историко-пространствената съдба на региона. Другият важен фактор е свързан с влиянието, което оказват по-близките и по-далече разположените геополитически центрове. Значението на тяхното въздействие се изменя във времето, но винаги е продиктувано от личните инте-

реси на тези центрове (държави, съюзи или групировки), а това в крайна сметка оказва негативно влияние върху самите балкански страни и народи.

Значителните политически промени, които настъпват в световен мащаб след Втората световна война с оформянето на двете основни военно-политически, идеологически и икономически общности – атлантическата (прозападната) и съветско-евразийската, не отминават Балканите. В юридически аспект междудържавното статукво е запазено, тъй като не настъпват значителни териториални промени в количествено естество, но на практика нерешените проблеми между балканските държави се припокриват от противопоставянето на главните геополитически сили. По този начин през Балканския регион преминава линията на противопоставяне между военностратегическите групировки (НАТО и Варшавския договор) и търговско-икономическите съюзи (ЕС и СИВ). За пореден път страните в региона са **проводници на различни геополитически и геостратегически интереси**, като са включени в сферите на разнопосочни идеологически влияния. Въпреки че някои балкански страни като Гърция, Кипър и донякъде Турция постигат известни успехи в икономическото си развитие, държавите от региона остават в стопанската периферия на европейския континент, а това предопределя и подчинената им политическа роля. Ето как тяхното кръстопътно географско положение губи потенциално високото си икономическо значение, причините за което са многобройни и различни по характер.

Глобалното геополитическо противопоставяне намира израз в регионалната подялба на страни, членуващи в СИВ (България и Румъния) и Варшавския договор, и съответно в ЕС (Гърция) и НАТО (Гърция, Турция и Кипър). Обособяват се и необвързани държави със социалистическа ориентация и собствен икономически модел, като бивша Югославия и донякъде Албания. Подобно разнообразие на моделите на икономическо и политическо развитие не позволява да се използват рационално транспортногеографските предимства на Балканския полуостров, въпреки че той се оказва в непосредствена близост до Близкия изток, една от „горещите точки“ на планетата.

Успоредно с това настъпват важни и съществени промени в облика на световната икономика – изменя се нейната отраслова и териториална структура и се отдава подчертано значение на интеграционния процес както в регионален, така и в глобален план. В този смисъл балканските държави не остават напълно изолирани от глобалните геоикономически процеси, но те участват в тях главно и най-вече в рамките на стопанските и политическите съюзи, в които са членували. Тази **блокова ориентация на държавите от региона** не позволява да се развият регионални икономически взаимоотношения, които да са адекватни на световните.

Разпадането на СССР и на социалистическата система в страните от Централна и Източна Европа поставя балканските държави и по-специално България в съвършено **нова геополитическа обстановка**. В тези страни, наред с изключително сложните икономически проблеми, се засилват (особено в бивша Югославия) етноконфесионалните конфликти. На Балканския полуостров пред погледа на Европа беше водена безпрецедентна война. Независимо че са членки на НАТО, балкански държави като Турция, Гърция и Кипър също по различен начин изпитват промените в геополитическата обстановка на бившите вече социалистически държави. Най-важното за тази група страни (Румъния,

България, Македония, Албания, Косово, Сърбия, Черна гора, Босна и Херцеговина, Словения, Хърватия) е липсата на сериозни гаранции за тяхната национална сигурност, което още повече изостря обстановката на Балканите.

Пространствените фактори, които определят политико-географското положение на страните от Балканския регион, са в една или друга степен подчинени на геополитическите. Пространственото въздействие на мощните геополитически центрове в Европа се явява водещ фактор за изменение на геостратегическото влияние на Балканския регион. Съвременното политико-географско положение на региона в най-голяма степен отразява това явление. Достигнатото за един продължителен период от време равновесие на силите между двата водещи геополитически центъра след Втората световна война запазва териториалното статукво на региона и по-специално на Балканския полуостров, прикривайки балканските проблеми (етнически, религиозни, вътрешнополитически и междудържавни) със завесата на едно глобално противопоставяне. Отново се убеждаваме, че **разместването на геополитическите пластове** в световен мащаб води до истинска катастрофа на Балканите.

Естествен в този смисъл е въпросът дали на Балканите не се осъществява нов процес на преразпределение на зоните за влияние на Великите сили? За нов процес на преразпределение трудно може да се говори. По-скоро виждаме определени нюанси на **балканската геополитика** на Великите сили. Това е много важен факт, който трябва да имат предвид всички настоящи и бъдещи правителства на България. Освен това е нужно да се изтъкне, че западните Велики сили в немалка степен се съобразяват с традиционните интереси на Русия в Югоизточна Европа. Това обстоятелство отново ни връща към **панславизма** и **неопанславизма**.

Разположена в стратегически район в рамките на **Балканския геополитически възел**, независимо от нерешения „**български въпрос**“, вследствие загубата на територии, населени с етническо българско население в края на XIX и през първата половина на XX в., нашата страна представлява „**средецът**“ или, ако възприемем тезата на Макиндер, България е „**хартландът**“ на Балканския полуостров. Сърцевината на полуострова всъщност обхваща почти цялата територия на България, Македония и в по-малка степен Сърбия. Това е **геополитическото ядро** на Балканския регион. То без съмнение оказва или по-точно има важно геополитическо значение за останалите балкански страни, особено за Турция, Гърция, Румъния и Албания. По дефиниция, геополитическото положение на България благоприятства икономическото сътрудничество с всички балкански държави. Освен това нашата страна играе важна роля в международния транзит, което е под влияние на кръстопътното ѝ местоположение. Ето защо и във връзка с членството си в ЕС България има всички дадености и предпоставки да се превърне в действителен **център на Балканския полуостров**.

Политическото и културното географско положение на Балканския регион, като едно от най-кръстопътните и преходните пространства в света, има своите предимства и недостатъци. **Положителните страни** се проявяват главно при политическа обстановка на спокойствие и стабилност, а **отрицателните** – предимно в условията на нестабилност и геополитическо напрежение в международните отношения. Развитието на политическите процеси в световен мащаб през последните години дава определени надежди, че ще се проявят по-скоро

положителните качества на това положение. За да се случи това, балканските народи и най-вече техните политически водачи, трябва да осъзнаят факта, че предимствата на политико-географското положение на нашия регион са такива само в условията на мир и стабилност. Негативните последици от пълната политико-географска и етнокултурна раздробеност могат да бъдат премахнати чрез развитие на добросъседски отношения, отказ от ненужни политически сметки и преодоляване на натрупани етнически предразсъдъци. Историята показва, че изкуствени образувания от рода на бивша Югославия не само не са в състояние да изпълнят тази роля, а дори придзвикват още по-сериозни проблеми. Преодоляването на политическата нееднородност може да стане чрез постепенно развитие на икономическата интеграция между балканските страни като **равноправни партньори**, която постепенно ще прерастне в политическа.

Геополитическата, културната и икономическата архитектура на бъдеща Европа, в която страните от Балканския регион трябва да заемат своето достойно място, няма да е Европа на нациите, а **Европа на регионите**. Ето защо считаме, че бъдещото икономическо развитие на страните от Балканския регион в голяма степен зависи от тях самите.

ЛИТЕРАТУРА

- Аксенов, В. Сущностният характер политической географии. – Изв. РГО, № 4, 1992.
- Батаклиев, И. Сравнителен анализ на политико-географското положение на България – Изв. на БГД, кн. 7, 1940.
- Бъчваров, М. Геополитика. Терминологичен справочник. С., 1999.
- Бъчваров, М. Геополитически анализи. С., 2001.
- Вахтел, А. Балканите в световната история. С., 2010.
- Глени, М. Балканите (1804–1999). С., 2004.
- Данилевски, Н. Россия и Европа. М., 1991.
- Йелавич, Б. История на Балканите. С., 2003.
- Каледин, Н. Политическая география. Методология, теория, практика. – СПб., 1995. 1996.
- Карастоянов, С т., П. Петров. Съвременна структура на географската наука. – Год. на СУ. Кн. 2 – География. Т. 87, 1995.
- Карастоянов, С т. Балканите – политико-географски анализи. С., 2002.
- Карастоянов, С т., П. Петров. За целостта и комплексността на географската наука. С., 2005.
- Карастоянов, С т. Косово – геополитически анализ. С., 2007.
- Карастоянов, С т. Политическа география, геополитика, геостратегия. С., 2008.
- Кастелан, Ж. История на Балканите (XIV-XX в.). С., 2002.
- Колев, Б. Географското пространство. – Проблеми на географията. Кн. 1–2, 2008.
- Колев, Б. Националното географско пространство на република България. С., 2008.
- Колосов, В. Политическая география, проблемы и методы. Л., 1988.
- Колосов, В., Н. Мироненко. Геополитика и политическая география. М., 2005.
- Мазовер, М. Балканите. С., 2005.
- Манчев, Кр. История на балканските народи. Т. I – IV. С., 2006.
- Попов, Н. Политическа география на Португалската колониална империя. С., 2010.
- Русев, М., Г. Рачев. (съставители) Политическа география и геополитика в оригинал. Класиците. С., 2003.
- Стойанов, П. (съставител) Социална и културна география. Сборник научни статии. С., Велико Търново, 2006.

- С т о я н о в, П. Немската „Организация на пространството“. С., 2009.
Т о й н б и, А. Изследване на историята. Т. I, П. С., 2001.
Т у р о в с к и й, Р. Политическая регионалистика. М., 2006.
Х ъ н т и н г т ъ н, С. Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на новия ред. С., 2009.
Х ъ о ш, Е. История на балканските страни от древността до наши дни. С., 1998.
х х х Геополитически речник на света (съставител Ив Лакост). С., 2005.
G o t t m a n n, J. La politique des Etats et leur geographie. Paris, 1952.
G o t t m a n n, J. Elements de geographie politique. Paris, 1956.

ГГФ, СУ „Св. Кл. Охридски“

SPECIFICITY AND CHARACTERISTIC FEATURES
OF POLITICAL-GEOGRAPHICAL AND CULTURAL-GEOGRAPHICAL
SPACE OF THE BALKAN COUNTRIES

St. Karastoyanov, N. Popov

(S u m m a r y)

Undoubtedly, in the conditions of dynamic socio-economic changes and restructuring of the cultural-political space, which are comparable only to those at the end of World War I and World War II, there is a strong necessity of political-geographical and cultural-geographical research. Such investigations are badly needed in the Balkan countries as well. The specificity and peculiarities of the cultural-political processes in the region, part of which is our country, best illustrate the significance of the geographical (spatial) factor.